

IVAN JELIČIĆ

*Politikátörténeti Intézet (Institute of Political History)
Budimpešta, Mađarska*

Izvorni znanstveni članak
UDK 94(497.5Rijeka)“1921“(091)

Izbori za riječku Konstituantu 1921. godine, demokracija u raljama nacionalizma*

U radu se analiziraju izbori za riječku Konstituantu, ustavotvornu skupštinu Slobodne Države Rijeke, održani u travnju 1921. godine. Koristeći se ponajprije gradom pohranjenom u fondu Gradskog poglavarstva grada Rijeke, rad ukazuje na specifičnosti riječkog izbornog zakonodavstva, riječke političke opcije te rezultate izbora, odnosno kandidate i izabrane zastupnike. Dok je s jedne strane riječko izborno zakonodavstvo bilo prilagođeno novim demokratskim načelima, svi muškarci i žene stariji od 20 godina ostvarili su pravo glasa, s druge strane, vidljiv je snažan utjecaj talijanske aneksionističke opcije. Također, na snazi su ostala izborna obilježja iz razdoblja dualizma, prevaga grada nad periferijom i zavičajnog stanovništva nad rastućom useljeničkom radnom snagom, radi zadržavanja utjecaja talijanske nacionalističke opcije.

Ključne riječi: Rijeka, Konstituenta, izbori 1921, nacionalizam, demokracija, habsburško nasljeđe

Uvod

Kao što je dobro poznato, na izborima za riječku Konstituantu (*Assemblea Costituente*), ustavotvornu skupštinu Slobodne Države Rijeke, održanima 24. travnja 1921, vodila se izborna borba između dviju političkih opcija, pristalica aneksije Rijeke Italiji i zagovornika riječke nezavisnosti. Iz mnogobrojne historiografije, šire i lokalne, manje je poznato kako je funkcionirao sam izborni proces, koje su osobe kandidirane i bile

* Rad je nastao u sklopu istraživanja projekta ERC NEPOSTRANS “Negotiating post-imperial transitions: from remobilization to nation-state consolidation. A comparative study of local and regional transitions in post-Habsburg East and Central Europe” financiran od Europskog istraživačkog vijeća (European Research Council, ERC) Consolidator Grant agreement no. 772264. Zahvaljujem Miji Blečić i Codyu J. Inglisu na sugestijama na prethodnu verziju rukopisa.

izabrane u Konstituantu, a postoje i stanovite nedoumice oko rezultata izbora.¹ Istraživanje Danila Luigija Massagrandea, do danas najcjelovitiji rad o razdoblju 1921-1924, oslanja se na izvore arhiva talijanskog Ministarstva vanjskih poslova i osobnog arhiva Riccarda Zanelle te isključivo iznosi podatke izbornih rezultata prema brojkama dviju navedenih suprotstavljenih političkih opcija.² Isti autor objavio je cjeloviti popis izabranih zastupnika ne navodeći pritom kojim su opcijama pripadali i u kojim su izbornim jedinicama izabrani.³ Iako se Daniel Patafta bavio riječkim vladama u razdoblju 1918-1924, konzultirajući ponajprije novinsku građu na hrvatskom jeziku i neke izvore u Državnom arhivu u Rijeci, detaljno citirajući rezultate izbora 1921, autor nije podrobnije analizirao zakonsku regulativu i izborni proces.⁴ I Ferdo Čulinović citirao je rezultate izbora i izbornu zakonodavstvo bez detaljnije analize sadržaja zakona i ishoda izbora.⁵ Kroz prizmu kritičke biografije Riccarda Zanelle, značajnog riječkog političara i predsjednika Slobodne Države Rijeke, političkim grupacijama i atmosferi u gradu uoči samih izbora, pritom koristeći izvore iz Rijeke i Italije, bavio se Amleto Ballarini. U svom radu Ballarini upozorava na neke aspekte zakonitosti izborih rezultata, ali poput Massagrandea, ponavlja iste brojke.⁶ Na temelju izvora u Muzeju-Arhivu Društva riječkih studija, o nasilju tijekom političke kampanje pisao je Giovanni Stelli, ne baveći se iscrpno samim rezultatima izborima.⁷ Ljubinka Toševa Karpowicz nedavno je iznijela neke detalje biračkog zakonodavstva iz 1921. ocrtavajući i stranke koje su sudjelovale u izbornoj utrci, ponovo bez iscrpne analize samih izbora i rezultata.⁸

Kako izbori 1921. nisu sustavno obrađeni, ovaj rad će ukazati na važnost riječkog izbornog zakonodavstva: na podjelu grada na izborne jedinice, na izborni sustav i

- 1 Silvano Gigante, *Storia del Comune di Fiume*, Firenze, 1928, 254-256; Danilo Klen (ur.), *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988, 290; Mario Dassovich, *I treni del ventennio anche quassù arrivavano in ovario*, Trieste, 1993, 34-37; Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 2006, 139; Ilona Fried, *Fiume città della memoria 1868-1945*, Udine, 2005, 226; Antonella Ercolani, *Da Fiume a Rijeka. Profilo storico-politico dal 1918 al 1947*, Soveria-Mannelli, 2009, 119-122; Darko Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918-1947)*, Zagreb, 2010, 35-36; Giovanni Stelli, *Storia di Fiume. Dalle origini ai giorni nostri*, Pordenone, 2017, 249-251; Raoul Pupo, *Fiume città di passione*, Bari-Roma, 2018, 151; William Klinger, *Germania e Fiume*, Pisan di Prato, 2011, 39-40 i 47, te gotovo isto u W. Klinger, *Un'altra Italia: Fiume 1724-1924*, Trieste-Rovigno, 2018, 321, 325-326.
- 2 Danilo Luigi Massagrande, *Italia e Fiume 1921-1924 dal „Natale di sangue“ all'annessione*, Milano, 1982, 27-28.
- 3 Danilo L. Massagrande, „I governi di Fiume indipendente“, *Fiume*, N. 5, 2002, 24-25
- 4 Daniel Patafta, „Privremene vlade u Rijeci (listopad 1918-siječanj 1924)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2006, 197-222. O izborima 213-215.
- 5 Ferdo Čulinović, *Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Zagreb, 1953, 211-213.
- 6 Amleto Ballarini, *L'antidannunzio a Fiume. Riccardo Zanella*, Edizioni Italo Svevo, Trieste, 1995, 236-238. Uz napomenu kako Ballarini citira i izvještaj Vatikanu monsinjora Costantinija koji piše o okvirno 3.000 glasova više za autonomaše. Isti, 238.
- 7 Giovanni Stelli, „Le elezioni dell'Assemblea costituente dello Stato libero di Fiume: ordine pubblico e lotta politica a Fiume dal 5 gennaio al 5 ottobre 1921“, *Qualestoria*, N.2, dicembre 2020, 113-136.
- 8 Ljubinka Toševa Karpowicz, *Rijeka (Fiume) 1868-1924. od autonomije do države*, Rijeka, 2021.

na kriterije odnosno kategorije kojima je dano pravo glasa. Također, rad će usputno spomenuti izabrane zastupnike po biračkim jedinicama. Cilj istraživanja je upoznati se s do sada neobjavljenim podacima vezanim uz ovo razdoblje, ali i problematizirati značaj nacionalizma lokalne riječke vlasti i post-habsburško nasljeđe u razumijevanju riječkih prilika 1921. godine. Rad pokazuje kako se i u riječkom slučaju, kao i u državama uspostavljenim u Srednjoistočnoj Europi nakon kraja Prvog svjetskog rata, proces demokratizacije odvijao usporedno s nacionalističkim politikama, podređujući demokraciju nacionalizmu.⁹ Ovaj pristup ne zanemaruje ni određena obilježja proizašla iz dualističkog razdoblja, ukazujući na kontinuitet habsburškog nasljeđa u održavanju postojećih, odnosno u stvaranju novih odnosa moći. Istraživanje tako pokazuje da se nacionalističke politike mogu koristiti naslijeđenim imperijalnim okvirima, preispitujući dihotomiju nacija-carstvo.¹⁰

Riječki *interregnum*

Za bolje razumijevanje riječke situacije i riječkog izbornog zakonodavstva 1921. godine, valja ukratko skrenuti pozornost na politički i državni položaj Rijeke nakon kraja Prvog svjetskog rata i na izbore održane 1919. godine.

Krajem listopada 1918. godine u Rijeci vlast preuzima Talijansko nacionalno vijeće (*Consiglio nazionale italiano*) na gradskoj razini od Gradskog vijeća iz ratnog razdoblja, ostavljajući odnosno potvrđujući (grado)načelnika (nekada *podestà* sada *sindaco*) na tom položaju. Istovremeno, Narodno vijeće SHS Rijeka-Sušak preuzima funkciju bivšeg guvernera – ali ne i položaj koji tada smatra ništavim – naređenog tijela gradskoj upravi. Sukob tih dvaju političkih tijela bio je neizbježan jer predstavljaju dva suprotstavljena shvaćanja riječke povijesti i budućnosti. Narodno vijeće SHS, nakon što je Hrvatski sabor raskinuo sve odnose s Austro-Ugarskom, smatralo je Hrvatsko-ugarsku nagodbu ništavom pa time riječki provizorij i poseban status *corpusa separatuma* nepostojećim, a guvernera razvlaštenim.¹¹ Po tom principu i smatrajući Rijeku nacionalno hrvatskim gradom za čije šire područje vrijedi načelo samoopredjeljenja naroda, naselje i stanovništvo postali su sastavni dio novoproglašene Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Talijansko nacionalno vijeće smatralo je pak poseban status *corpusa separatuma*

9 Heidi Hein-Kircher-Steffen Kailitz, "Double transformations:" nation formation and democratization in interwar East Central Europe, *Nationalities Papers*, Volume 46, 2018 – Issue 5, 745-758.

10 O državama nastalim na teritoriju Habsburškog carstva kao malim carstvima vidi Pieter Judson, *Povijest Habsburškog carstva*, Zagreb, 2018, 442-452. O teorijskoj raspravi odnosa nacija-carstvo, Siniša Malešević, *Grounded Nationalisms: A Sociological Analysis*, Cambridge University Press, 2019, 70-89.

11 Po tom pitanju vrlo je jasan Bartulović: „Oni [predstavnici Narodnog vijeća u Rijeci] ne mogu preuzeti ovlasti od predstavnika vlasti koju je Hrvatski sabor istom u Zagrebu razvlastio proglašivši Hrvatsko-ugarsku nagodbu ništavom i prekinuvši sve veze s Ugarskom, jer bi to značilo da priznaju ovlasti koje on više nema.“ u Željko Bartulović, *Talijanska okupacija Sušaka 1918.-1923.*, Ivan Jurković (ur.), *Bertošin zbornik*, knjiga 3, Pazin-Pula, 2013, 166.

neuvjetovanim i nevezanim za Hrvatsko-ugarsku nagodbu, crpeći iz njega svoju legitimnost, te se pozivalo na načelo samoopredjeljenja naroda isključivo za ovu upravnu jedinicu.¹² Smatrajući Rijeku nacionalno talijanskim gradom i vodeći se navedenim principima, Talijansko nacionalno vijeće željelo je pripojenje grada Italiji.¹³

Riječki problem biva riješen u prilog Talijanskog nacionalnog vijeća dolaskom talijanske vojske, u sklopu međunarodne okupacije, 17. studenog 1918. Međutim, tim činom državna pripadnost Rijeke nije bila riješena. Od tog datuma sve do dolaska Gabrielea D'Annunzija u Rijeku, 12. rujna 1919, Talijansko nacionalno vijeće, odnosno njegov Izvršni odbor, kao privremeno neizabrano političko tijelo, vladalo je gradom. Kako do željene aneksije Italiji nije ubrzo došlo, u listopadu 1919. godine prvaci Talijanskog nacionalnog vijeća održavaju izbore za Gradsko vijeće (*Rappresentanza municipale*) koje u odvojenom sazivu funkcionira kao Talijansko nacionalno vijeće. Izbori održani u listopada 1919. godine, pripremani od strane Talijanskog nacionalnog vijeća prije dolaska talijanskog pjesnika D'Annunzia i njegovih trupa u grad, bili su posebni po tome što su po prvi put pravo glasa ostvarile osobe oba spola, s riječkom zavičajnošću, s navršenih 20 ili pri navršavanju 20 godina 1919. godine. Rijeka je tada imala 10.444 glasača,¹⁴ a rezultati izbora mogu se smatrati dvojakima. S jedne strane, izbori nisu predstavljali preveliki stupanj demokratičnosti s obzirom da je na njima sudjelovala samo lista koja se zalagala za aneksiju Italiji, Nacionalna unija (*Unione Nazionale*). S druge strane, žene su tada po prvi put ostvarile pravo glasa, premda su samo tri izabrane u Gradsko vijeće/Talijansko nacionalno vijeće.¹⁵ Na kraju, biračko tijelo je bilo podijeljeno u izborne okruge po odredbama Riječkog statuta iz dualističkog razdoblja: od 56 vijećnika, 50 je predstavljalo grad, a samo 6 podopćine.¹⁶ Na specifičnosti riječkog izbornog sustava osvrnut ćemo se kasnije.

U studenom 1919. Talijansko nacionalno vijeće izabire Direktorij koji ostaje na vlasti do proglašenja Talijanskog namjesništva Kvarnera u rujnu 1920. godine, kada ga zamjenjuje privremena vlada.¹⁷ Nakon Rapalskog ugovora o razgraničenju između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS, kojim Rijeka postaje službeno nezavisna država, Gabriele D'Annunzio je nakon intervencije talijanske vojske bio primoran da napusti grad. Potkraj prosinca 1920. Gabriele D'Annunzio i privremena vlada predaju vlast gradonačelniku Rijeke i Gradskom vijeću, a 31. prosinca iste godine Gradsko vijeće

12 Attilio Depoli, *Le basi storiche del diritto di Fiume all'autodecisione*, u Mario Dassovich (ur.), *XXX ottobre 1918. Scritti scelti*, San Giovanni in Persiceto, 1982, 81-82.

13 O ovim pitanjima vidi i William Klinger, „Riječko državotvorstvo i Wilsonovih 14 točaka“, *Novi Kamov*, 10, 2004, 71-84.

14 Vidi tablicu u *La Vedetta d'Italia* (nadalje VI), 28.10.1919, 2.

15 Francesca Rolandi, „Un trionfo mai richiesto? Partecipazione politica femminile e rappresentazioni di genere nella stampa locale di Fiume e Sušak dopo la Grande guerra“, *Italia contemporanea*, agosto 2020, n. 293, 86.

16 „L'esito delle elezioni“, *VI*, 28.10.1919, 2.

17 Detaljnije o ovo razdoblju, kao i o tenzijama između Talijanskog nacionalnog vijeća i D'Annunzija, vidi Federico Carlo Simonelli, *D'Annunzio e il mito di Fiume. Riti, simboli, narrazioni*, Pisa, 2021.

ponovo preuzima državnu vlast kao Talijansko nacionalno vijeće, ovlastivši dan kasnije Antonia Grossicha da sastavi novu vladu. Od 5. siječnja do 24. travnja 1921. Grossicheva vlada, sastavljena od predsjednika i 9 rektorata (ministarstava),¹⁸ propisuje novo zakonodavstvo, a među zakonima nalazi se i izborni zakoni za Konstituantu.

Kao što je već primijetio Massagrande, vlast je bila isključivo u rukama jedne frakcije, aneksionističke opcije, dok ostale političke organizacije nisu imale udjela u stvaranju zakona za ustavotvornu skupštinu.¹⁹ Najbolji primjer pristranosti jest aktivno sudjelovanje privremene vlasti u izborima iz travnja 1921: od jedanaest lica (predsjednika, devetero članova vlade i tajnika) samo jedna osoba neće biti na listi aneksionističkog bloka, a čak će ih se sedmero naći na najvažnijim pozicijama na listi Nacionalnog bloka te, u konačnici, biti birano u Konstituantu.²⁰ Ostale riječke političke opcije, suprotstavljene Talijanskom nacionalom vijeću, Međunarodna socijalistička stranka, Autonomna stranka, Autonomno demokratska stranka i Riječka jugoslavenska stranka, neke više, neke manje značajne u lokalnom kontekstu, nisu imale mogućnost utjecaja na izvršnu vlast do tog datuma, pa niti na izbornu zakonodavstvo.

Majoritetni sistem i čisti proporcionalni sustav

U Slobodnoj Državi Rijeka nije primijenjen izborni sustav za izbor predstavnika za talijanski zastupnički dom, niti je bilo na snazi zakonodavstvo Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Kraljevstvo SHS je na izborima za ustavotvornu skupštinu 1920, kao i Italija na parlamentarnim izborima 1919. i 1921. godine, koristilo proporcionalni sustav.²¹ Izbori za riječku ustavotvornu skupštinu bili su pak organizirani po većinskom (majoritetnom) principu, na temelju zakona koje je donijelo Talijansko nacionalno vijeće u siječnju i krajem ožujka 1921. godine. Donošenju ovog zakona prethodila je relativno živa javna diskusija.

Iz pisanja riječkih dnevnih novina na talijanskom jeziku, *La Vedetta d'Italia* (nadalje Vedetta), znamo da je već u siječnju 1921. jedan istaknuti predstavnik riječkih pučana (*Partito Popolare Italiano*) smatrao kako je bolje koristiti proporcionalni sustav, čemu se *Vedetta* protivila. Do polemike je došlo nakon pisanja navedenih novina u prilog većinskom sustavu, koji je smatran potrebitim zbog nepripremljenost riječkih

18 Danilo L. Massagrande, „I governi di Fiume indipendente“, *Fiume*, N. 5, 2002, 9.

19 Massagrande, „*Italia e Fiume 1921-1924 dal „Natale di sangue“ all'annessione*“

20 Za sastav vlade Massagrande, „I governi di Fiume indipendente“, 19.

21 O izbornom zakonodavstvu za ustavotvornu skupštinu Kraljevstva SHS i ograničenjima u pravu glasa i primjeni proporcionalnog sustava, vidi Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb, 1989, 251-261 i Bojan Balkovec, „*Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnije*“. *Izborna teorija i praksa u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2017. Detaljno o talijanskom izbornom zakonu iz 1919. Emanuela Zuffo, „L'introduzione del sistema proporzionale nelle elezioni italiane del 1919: il contenuto della nuova legge ed i risultati della consultazione“, *Quaderni dell'Osservatorio Elettorale*, 44, 2001, 57-98.

talijanskih stranaka za političku borbu što zbog nepostojanja stranačke infrastrukture, što zbog nedavne uspostave tih stranaka. Također, potreba za kvalitetnijim osobama domoljubnih (talijanskih) osjećaja koje će odrediti funkcioniranje sustava išla je, prema tom listu, u prilog većinskom sustavu. Štoviše, autor *Vedette* smatrao je da bi se proporcionalnim sustavom snizila intelektualna i tehnička kvaliteta buduće Konstituante. Pored ovih, dosta upitnih konstatacija, novine su suštinski razlog za majoritetni sustav eksplicitno navele pri kraju teksta: ovo su bili izbori između dviju opcija – ili s Italijom ili protiv Italije.²²

S ovim stajalištem nije se složio Annibale Blau, jedan od istaknutijih članova riječke sekcije Talijanske pučke stranke i nekadašnji član Talijanskog nacionalnog vijeća,²³ otvoreno reagiravši na *Vedettin* članak. Blau se javno zalagao za proporcionalni sustav koji je bio korišten i u drugim „naprednim zemljama“,²⁴ poput Belgije, pa i u samoj Italiji. Premda se referirao na specifičan riječki kontekst, Blau je ustvari dijelio stajalište Talijanske pučke stranke koja se u Italiji zalagala za proporcionalni sustav. Isti sustav u Rijeci, po mišljenju Blaua, nije bio antinacionalan, već je omogućavao predstavništvo većini gradskih političkih snaga i idejnih opcija. K tome, prema Blau, došlo je do evidentne kontradikcije pošto je *Carta del Carnaro*, nikad primijenjen riječki ustav iz D’Annunzijevo razdoblja, koji je *Vedetta* prije koji mjesec hvalila, predviđao proporcionalni sustav predstavništva.²⁵ U konačnici, znakovita je Blauova opaska kako se ustvari ustraje na monopolizaciji svakog reprezentativnog organa, kao da je patriotizam postao isključivo nasljeđe jedne frakcije, što je bilo protivno dignitetu i autoritetu buduće Konstituante.²⁶

Nije trebalo dugo čekati na odgovor *Vedette*. Novine su Blaua krivile da uvozi ideje iz Italije, s kojima se uredništvo novina načelno slaže, ali smatra da taj sistem nije bilo moguće primijeniti u Rijeci. Riječka država još uvijek nije bila konstituirana, nije imala definirane granice te je imala ograničenu nezavisnost i upitno međunarodno priznanje. Problem s proporcionalnim sustavom ležao je u tome što su, prema *Vedetti*, ostale političke opcije poput autonomaša, ali i „ostaci Austrije, predstavljeni od gotthardijanaca

22 „Sulla preparazione elettorale“, *VI*, 9.1.1921, 1.

23 Annibale Blau izabran je na listi Nacionalne unije 1919. godine, a 1920. dao je ostavku na mjesto gradskog zastupnika. DARI-541, *Općina Rijeka*, Knjiga 444, Processi Verbali della Rappresentanza Anno 1920, 22.11.1920, 214.

24 Original je na talijanskom, kao i u slučaju ostalih citata, a prijevod je autorski. „I problemi della Costituente Fiumana“, *VI*, 26.1.1921, 3.

25 Na hrvatskom jeziku o Ustavu vidi William Klinger, „Danuncijsvo poimanje države i „Karta talijanskog namjesništva Kvarnera““, *Rijeka*, sv. 2, 2003, 69-83. Da je za biranje Vijeća providura (*Consiglio dei Provvisori*), korporativističkog vijeća, i Vijeća najboljih (*Consiglio degli Ottimi*) bio predviđen proporcionalni sustav vidi, Giuseppe de Vergottini, *Prassi e utopia nel disegno costituzionale dannunziano*, 200 i Davide Rossi, *La Carta del Carnaro, antidoto alle tossine del parlamentarismo*, 228, u D. Rossi (ur.), *La città di vita cento anni dopo. Fiume, d’Annunzio e il lungo Novecento adriatico*, Milano-Padova, 2020.

26 „I problemi della Costituente Fiumana“, *VI*, 26.1.1921, 3.

[Autonomno-demokratska stranka] i Jugoslavena“,²⁷ ugrožavale aneksiju Rijeke Italiji. Dakle mogućnost proporcionalnog sustava dovela bi do raspršivanja glasova između sličnih stranaka, čime bi se okoristili protivnici aneksije. S puno različitih stranaka, teško bi se složila većina i Konstituenta bi bila poput one u Beogradu, paralizirana zbog međusobnih sukoba. Potencijalna paraliziranost riječke Konstituante, odnosno nemogućnost funkcioniranja države, značila bi mogućnost utjecaja Italije ili Jugoslavije. U slučaju da „drugi“ osvoje dosta glasova, Konstituenta bi mogla djelovati protiv aneksije Italiji.

Srž uvođenja majoritetnog sistema bila je transparentna: s obzirom da 20% glasača jesu Hrvati, od mogućih 80 zastupnika, po proporcionalnom predstavništvu, 16 bi ih govorilo hrvatski i zagovarali bi pripojenje Hrvatskoj. Međutim, u slučaju stvaranja blokova, prevagu bi odnio talijanski nacionalni blok, a 15 ili 20 mjesta za manjinu bilo bi podijeljeno između gotthardijanaca i zanellijanaca. Kako to zdravorazumski navodi *Vedetta*, možda bude izabran i poneki Hrvat, ali sam Riccardo Zanella neće predvoditi jugoslavensku stranku.²⁸ Razvidno je, dakle, da se *Vedetta* zbog održavanja vodećeg položaja tadašnje aneksionističke grupacije, snažno protivila proporcionalnom sustavu. Značajnu ulogu u tom nacionalnom narativu imalo je prezentiranje drugih političkih opcija ugrozama riječkog talijanstva isključivo zbog neslaganja s tadašnjom većinom, u skladu s Blauom primjedbom o monopolu nad patriotizmom. U članku je *Vedetta* pokazivala i snažan esencijalistički nacionalizam: osobama koje su se izjasnile pripadnicima hrvatske nacionalnosti na popisu 1918. godine pripisane su političke sklonosti Hrvatskoj odnosno te su osobe automatski bile simpatizeri pripojenja Hrvatskoj.²⁹ I nasljeđe prijašnje države, ovdje namjerno korišteno s pejorativnom konotacijom „Austrija“ premda je Rijeka bila u sastavu ugarskog dijela Monarhije, služilo je poistovjećivanju s diskursom talijanskog nacionalizma i stvaranju negativne slike Habsburškog Carstva.³⁰ Političke opcije suprotstavljene talijanskim aneksionistima te općenito negativne konotacije, vezane su za Monarhiju, iako su elementi tog nasljeđa, kao što ćemo vidjeti, bili korišteni upravo za održavanje položaja moći tadašnje talijanske aneksionističke vlasti.

Premda su prema pisanju istih novina i predstavnici riječke sekcije Talijanske republikanske stranke bili za proporcionalni sustav, oni se nisu upustili u javnu polemiku.³¹ Istog su mjeseca riječki socijalisti zatražili od vlasti da se izbori provedu proporcionalnim

27 „(...) i resti d'Austria rappresentati dai Gotthardiani, e i jugoslavi“ u „L'elezione della Costituente e la rappresentanza proporzionale“, *VI*, 27.1.1921, 2.

28 Isto.

29 Duško Sekulić „Etničnost kao društvena konstrukcija“, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 23, br. 4, 2007, 361-362.

30 O važnosti antihabsburškog diskursa u Trstu i Istri vidi Marco Bresciani, *Lost in transition? The Habsburg Legacy, State- and Nation-building and the New Fascist Order in the Upper Adriatic*, (ur.) Maarten Van Genderachter – Jon Fox, *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, London, New York 2019, 56-80.

31 „I problemi della Costituente Fiumana“, *VI*, 26.1.1921, 3.

sustavom, ali njihov je apel ignoriran.³² Svakako, *Vedetta* je bila dobro informirana o mišljenjima vladajućih, a može se zaključiti da je pitanje izbornog sustava bilo škakljivo za vladajuće.

Gotovo dva mjeseca nakon navedene novinske debate, očigledno pokušavajući u međuvremenu doći do konsenzusa između različitih struja u Talijanskom nacionalnom vijeću, privremena vlast predstavila je nadopune izbornog zakona. Premda su predlagači bili svjesni odluke Talijanskog nacionalnog vijeća od 8. rujna 1920. kojom se izričito navodi održavanje izbora s proporcionalnim sustavom za konstituantu koja je trebala odlučiti o proglašenju Talijanskog namjesništva Kvarnera,³³ čisti proporcionalni sustav im je zadavao praktične probleme. Vladajući su smatrali da zahvaljujući proporcionalnom sustavu, izorno tijelo može biti toliko podijeljeno da ne omogući stvaranje vlade koja se može osloniti na „homogenu i sigurnu većinu“. Ustavotvorna skupština bi tako bila „bolesno tijelo pri samom rođenju“, dok treba biti vitalna, a vlast snažna i kompaktna, sastavljena „(...) od znatne i homogene većine, ako već ne od jedne stranke barem od disciplinirane koalicije srodnih stranaka i vezanih zajedničkim idealom“.³⁴ Kao što je razvidno, način razmatranja vladajućih je u potpunosti koincidirao s navodima *Vedette* od prije kojeg mjeseca.

Kako bi izbjegla čistu proporcionalnost, riječka vlada preuzela je nacrt talijanskog socijalističkog zastupnika Matteottija za talijanske lokalne izbore, ali ga je izmijenila. Prvi Matteottijev nacrt zakona predviđao je 2/3 zastupničkih mjesta za većinu, a 1/3 za raspodijeliti među ostalim listama ukoliko ostvare određeni minimalni broj glasova. Međutim, kako bi izbori u podopćinama mogli utjecati na podjelu zastupničkih mjesta, smanjujući većinu na „oskudne brojke“ za ostvarivanje navedenog cilja, predlagači su odlučili povećati zastupnička mjesta za većinu s 2/3 na 3/4. Po stajalištu vladajućih, s 1/4 manjina će i dalje moći efikasno imati nužnu funkciju parlamentarne kontrole.³⁵

Imajući navedeno na umu, zaista ne čudi kako proporcionalni sustav nije zaživio, te je zakon u navedenoj formi usvojen dajući pobjedniku izbora, bez obzira na ostvareni rezultat, 75% zastupničkih mjesta. Simptomatično je kako je za model privremenoj vladi poslužio nacrt zakona talijanskog socijalističkog zastupnika za lokalne izbore. Matteottijev prijedlog proporcionalnog sustava s nagradom za većinu, koji nije zaživio, nastao je iz iskustva teškoće uspostave talijanske vlade nakon parlamentarnih izbora po proporcionalnom sistemu 1919, ali i zbog želje talijanskih socijalista da u većim

32 Archivio Vittoriale degli Italiani (nadalje AVIt), *Archivio Generale Fiumano*, Governi di Fiume, Kutija 244, N. 450, Ordine del giorno del Partito Socialista di Fiume, 17.01.1921.

33 Konstituenta koja je trebala odlučiti o proglašenju Talijanskog namjesništva Kvarnera trebala je biti organizirana na temelju općeg prava glasa, neposrednog i tajnog, građana oba spola s navršeni 20. godina života i s proporcionalnim sustavom. „Il voto del Consiglio Nazionale“, *VI*, 9.9.1920, 2.

34 AVIt, *Archivio Generale Fiumano*, Governi di Fiume, Kutija 56, N.1100, Relazione alla legge 22 marzo 1921. U nacrtu je krivo naveden datum odluke Talijanskog nacionalnog vijeća kao 8. listopada, trebalo je pisati 8. rujna.

35 AVIt, *Archivio Generale Fiumano*, Governi di Fiume, Kutija 56, N.1100, Relazione alla legge 22 marzo 1921.

talijanskim gradovima zadrže vlast. Svrha tog nacrtu zakona bila je dakle garantiranje sigurne većine u gradovima, odnosno omogućavanje funkcioniranja lokalne administracije.³⁶ U riječkom slučaju taj model doraden je u prilog potencijalnom pobjedniku izbora s ciljem, ne samo da osigura funkcioniranje vlasti, već da snažno oslabi protuaneksijske opcije.

Ipak, izborni sustav predvidio je određenu proporcionalnost za manjinske liste. Sve manjinske liste imale su pravo zastupljenosti ukoliko su skupile određeni broj glasova.³⁷ Međutim, zbog rezultata izbora to se nije ostvarilo. S ovom odlukom nije se složila *Vedetta*, kritizirajući čisti proporcionalni sustav za manjinska mjesta naglašenim talijanskim nacionalizmom i antihrvatskim stajalištima. Premda su te novine hvalile makijavelizam vlasti po pitanju proporcionalnog sustava za manjinska mjesta, jer se time slabi kompaktnost manjine, ocijenile su zakonsku stavku lošom. Naime, čisti proporcionalni sustav za manjinska mjesta dopustio bi prisutnost jugoslavenskih zastupnika, dok bi politička borba između dvaju blokova, nacionalnog i autonomaškog, osigurala da

„niti jedan Jugoslaven – barem s istančanim nacionalističkim i imperijalističkim programom – ne uspije ući u prvi parlament talijanske i nezavisne Rijeke, koji bi loše započeo svoj novi život, ako bi ovaj početak trebao označiti prvi korak hrvatskih predstavnika u njenom parlamentu, kada je Ona [Rijeka] znala držati ih podalje u najprijeteci i teškim vremenima služinčadi.“³⁸

Svakako, ustavotvorna skupština nastala je s ciljem ograničavanja raznovrsnosti političkih opcija te uz protivljenje i neprisutnost pučana čiji je predvodnik, čini se, inscenirao sukob u Talijanskom nacionalnom vijeću kako bi izašao prilikom izglasavanja zakona.³⁹ No, treba uzeti u obzir još nekoliko specifičnosti ovih izbora koje su ograničavale zastupljenost stanovnika grada.

36 O Matteottijevom prijedlogu i proporcionalu za talijanske lokalne izbore 1920. godine vidi Tito Forcellese, “La mancata introduzione della proporzionale alle elezioni amministrative del 1920. L’invenzione del premio di maggioranza”, in *Le Carte e a Storia*, 1/2015, 81-98.

37 N. 1100, Legge concernente l’elezione e il funzionamento iniziale dell’Assemblea Costituente, *Bollettino Ufficiale del Governo Provvisorio di Fiume*, N. 39, 23.3.1921, 1. Članci zakona 37 i 38.

38 „(...) nessun jugoslavo-almeno con preciso programma nazionalista e imperialista-riesca a rientrare nel p̄simo parlamento di Fiume italiane e indipendente, che male inizierebbe la sua nuova vita, se quest’inizio dovesse segnare il primo passo ai rappresentati croati nel suo parlamento, quando Essa seppe tenerli lontani nei piu’ minacciosi e duri tempi di servitu.“ Una incongruenza (A proposito della legge elettorale), *VI*, 20.03.1921, 2.

39 „La movimentata seduta del Consiglio Nazionale“, *VI*, 22.03.1921, 2 i „La legge sulle attribuzioni della Costituente“, *VI*, 23.03.1921, 2.

Tko je bio riječki birač?

Na temelju zakona objavljenog 1. veljače 1921, pravo glasa na izborima imali su riječki državljani oba spola s navršениh 20 godina života i osobe koje su tijekom 1921. trebale navršiti 20 godina, ali i državljani Rijeke s navršениh 18 godina koji u sklopu Riječke legije (*Legione fumana*) služe ili su odslužili najmanje sveukupno 3 mjeseca uz pohvalno vladanje. Mogle su biti birane isključivo osobe koje imaju pravo glasa, ali s navršene 24 godine života koje umiju pisati i čitati.⁴⁰ Po pisanju *Vedette*, u travnju 1921. godine, ukupno je oko 13.000 osoba, 10.600 u gradu i 2.400 u podopćinama, imalo pravo glasa.⁴¹ Po nekim nedatiranim listama birača u fondu Gradskog poglavarstva Rijeke, pretpostavljamo predviđenih za objavu, u izbornom okrugu grad, birači su raspoređeni abecedno u deset glasačkih mjesta. U listi za zadnja slova abecede (U, V, W, Z), posljednji redni broj je 10.324, što bi značilo da je to sveukupni broj glasača za izborni okrug grad. Dvije liste, jedna za glasačko mjesto Plase i druga za Kozalu-Drenovu, kontinuirane numeracije, zaključuju se s rednim brojem 2.395.⁴² Isti brojevi, premda s podosta prekriženih imena ili napomena, pogotovo za izborni okrug grada, prisutni su u knjigama konačnih spiskova birača istog fonda.⁴³ Po tim brojkama na izborima za Konstituantu bilo je sveukupno 12.719 glasača. Radi se o brojcima vrlo sličnoj procjenama *Vedette* i ovu brojku gotovo potvrđuju novine koje su objavile rezultate izbora: 12.709⁴⁴ ili 12.702.⁴⁵ No, koju proporciju stanovništva je ta brojka predstavljala?

Ako uzmemo u obzir popis stanovništva Talijanskog nacionalnog vijeća iz prosinca 1918, po kojem je Rijeka imala 46.264 stanovnika⁴⁶ i smatramo mjerodavnom brojkom od 12.719/12.709/12.702 glasača, pravo glasa na izborima imalo je svega nešto više od 27% stanovništva. U cjelokupni broj stanovništva uračunate su maloljetne osobe kao i osobe različitih državljanstava, stoga je potrebno usporediti broj glasača s brojem

40 N. 400 Legge concernente il procedimeno preparatorio per l'elezione dell'Assemblea Nazionale costituente, *Bollettino Ufficiale del Governo Provvisorio di Fiume*, N.11, 1.2.1921, 1. Članci zakona 1, 2, 3 i 4.

41 „Le nostre elezioni stabilite per il 24 aprile. Quanti sono gli elettori“, *VI*, 10.4.1921, 2.

42 Državni arhiv u Rijeci (nadalje DARI)-22, *Gradsko poglavarstvo Rijeka*, L35/1921, Assemblea Costituente elezioni, Collegio di città, Lista degli elettori valevole per l'elezione dell'Assemblea Costituente, Sezione X, Lettere U,V,W, Z i Collegio delle sottocomuni, Lista degli elettori valevole per l'elezione dell'Assemblea Costituente, Sezione XII, Cosala e Drenova.

43 DARI-541, *Općina Rijeka*, Knjiga 936, Lista definitiva del Collegio delle sottocomuni valevole per l'elezione della Assemblea Costituente, 24.04.1921 završava s brojem 2.395 i knjiga 935, Lista definitiva del Collegio di Città' valevole per l'elezione della Assemblea Costituente 1921, 24.04.1921, završava s brojem 10.324. U koricama knjige prisutna je i fascikla Aggiunte liste, ali čini se da ona nema službeni karakter. Da su napomena i brisanja na spisu obavljena kasnije može svjedočiti oznaka na Elpidiju Springhettiju kao preminulom, a radi se o izabranom zastupniku Konstituente koji je preminuo nekoliko dana nakon izbora.

44 „Sulle elezioni per la Costituente“, *La Voce del Popolo*, 31.7.1921, 4.

45 „Točni rezultati izbora“, *Riječki glasnik*, 7.5.1921, 2.

46 „Dati statistici sulla popolazione di Fiume, Risultati del censimento fatto nel dicembre del 1918“, *Fiume*, A. 2, I-II semestre, 1924, 193.

riječkih državljana, odnosno brojem punopravnih stanovnika Slobodne Države Rijeke. Premda se na prvi pogled čini jednostavnim, pošto je Rijeka bila dio Kraljevine Ugarske, svi (bivši) državljani Ugarske trebali bi biti državljani Rijeke, to nije bio slučaj. Naime, u razdoblju *interregnuma*, Talijansko nacionalno vijeće odlučilo je kako ugarsko državljanstvo više nije bilo na snazi i zamijenilo ga je riječkom zavičajnošću.⁴⁷ Radilo se o pravnom obliku vezanosti osoba uz jednu općinu, o pravnoj kategoriji primijenjenoj u oba dijela Dvojne Monarhije, s različitim zakonodavstvom u Austriji i Ugarskoj, čak različitoj između Ugarske, banske Hrvatske i Rijeke.⁴⁸ Zavičajnost je tako postala jedini oblik pripadnosti Rijeci, odnosno nakon 1921. Riječkoj državi, a sličan kriteriji, uz etničku slavensku pripadnost (kriteriji etničnosti nije doduše u Rijeci eksplicitno bio uzet u obzir) korišten je za utvrđivanje državljanstva Kraljevstva SHS.⁴⁹ Broj osoba s riječkom zavičajnošću, na temelju istog popisa iz prosinca 1918, bio je 17.047, što bi značilo da je svega 37% stanovništva imalo zavičajnost, dakle manje od polovice stanovništva grada. Nadalje, po istom izvoru, 9.692 zavičajnika, oba spola, navršilo je te godine 20 godina starosti.⁵⁰ Po broji iz 1918. godine, u koju nisu uključeni oni s navršениh 18 godina koji su u nekim slučajevima 1921. ostvarili pravo glasa, 57% zavičajnika je posjedovalo glasačko pravo.

Ne ulazeći u složene demografske računice, koje bi trebale voditi računa o odnosu broja zavičajnika sa sveukupnim brojem stanovništva, o odnosu starosti i zavičajnosti, o odnosu zavičajnosti i rođenja u Rijeci, odnosno zavičajnosti i dugotrajnog boravka u gradu te utjecaju Prvog svjetskog rata na gubitke stanovništva, valja se samo osvrnuti na porast zavičajnika do 1921. godine. U razdoblju 1918. do 1921. broj zavičajnika s pravom glasa je porastao sveukupno za 3.027 osobe, odnosno za 31%. Usporedbe radi, na izborima za Gradsko vijeće/Talijansko nacionalno vijeće pravo glasa imalo je 10.444 osoba oba spola s navršениh ili pri navršavanju 20 godina 1919. godine. Samo 752 više u odnosu na brojku od 9.692, dakle broj zavičajnika glasača porastao je za 8%. U razdoblju do izbora u travnju 1921. broj zavičajnika glasača porastao je još za 2.275 osoba, dakle u odnosu na 1918. za značajnih 23%. Ovaj podatak ne čudi stoga što je aneksionistička vlast, očito široke ruke, ali i dalje selektivno, dodjeljivala riječku zavičajnost u navedenom razdoblju.⁵¹ To i objašnjava zašto su protu-aneksionističke opcije, premda bi samo sustavna analiza dodjeljivanja zavičajnosti to mogla potvrditi ili osporiti, isticale kako je više od tisuću *regnicola*, građanina Kraljevine Italije, dobilo zavičajnost

47 O tome vrlo detaljno Dominique Kirchner Reill, *The Fiume Crisis. Life in the Wake of the Habsburg Empire*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2020, 134-177.

48 O tome Dominique Kirchner Reill, Ivan Jeličić i Francesca Rolandi, „Redefining Citizenship after Empire: Post-Habsburg Pertinency and the Right to Work, Welfare, and Remain“, *The Journal of Modern History*, Vol. 94, N. 2, 326–362.

49 Ivan Kosnica, *Definiranje državljanškog korpusa na hrvatsko-slavonskom području u Kraljevini SHS/Jugoslaviji*, „Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci“, vol. 39, br. 2, 2018, 809-832.

50 „Dati statistici sulla popolazione di Fiume, Risultati del censimento fatto nel dicembre del 1918“, *Fiume*, A. 2, I-II semestre, 1924, 194.

51 Kirchner Reill, *The Fiume Crisis*, 149 i 164-165.

nakon 1918. godine. Ipak, navedene brojke i komparacije između 1918. i 1921. treba uzeti s rezervom: za 1918. godinu nemamo popisnu kategoriju zavičajnika s navršениh 18 nego samo s navršениh 20 godina. Više od teško utvrđivih točnih brojki, važnije su karakteristike koje su utjecale na svrstavanje osoba na popis glasača: zavičajnosti, spol i dob.

Zavičajnost za vladajuće nije bila upitna. Kao što smo naveli, po zakonu iz veljače 1921. pravo glasa imali su riječki državljani, a da se radi o istoznačnici svjedoči i nacrt zakona gdje je tipkanim strojem zapisano zavičajnici (*pertinenti*), a olovkom prepravljeno u državljani (*cittadini*).⁵² Ograničavanje glasa isključivo na zavičajnike kritizirala je riječka Međunarodna socijalistička stranka, koja je već u studenom 1918. bila na stanovištu da o budućnosti Rijeke trebaju odlučivati osobe oba spola, s navršениh 18 godina i koje barem godinu dana prebivaju u Rijeci.⁵³ O kojoj se disproporciji radilo ponovo svjedoče podaci popisa iz 1918. godine, nasuprot 9.692 zavičajnika s navršениh 20 godina, stajalo je 25.556 osoba iznad 20 godina koje su već najmanje 5 godina prebivale u Rijeci.⁵⁴

Mogućnosti da se biračko pravo proširi na osobe bez zavičajnosti, ali sa stabilnim prebivalištem u Rijeci, usprotivila se u siječnju 1921. *Vedetta*. Razlog tomu je bio, ponovo, nacionalne prirode. Naime, autor *Vedette* nije smatrao u tom trenutku problematično davanje glasa osobama s neprekidnim prebivalištem u Rijeci, jer je među Talijanima broj zavičajnika i nezavičajnika bio sličan. Međutim, s takvim zakonom Hrvati „(...) bi se mogli osjećati privučeni spustiti se u grad, i zbog interesa, te u budućnosti brojčano nadmašiti Talijane“.⁵⁵ Rješenje je dakle bilo u zadržavanju zavičajnosti koja je doduše trebala biti brže i lakše dana onima koji rade i žive u gradu bez da prijete položaju Talijana.⁵⁶

Dok su se riječki socijalisti protivili ograničavanju glasačkog prava na zavičajnike, iz autonomaških krugova došlo je i do pokušaja pravne borbe protiv sastava izbornih lista. Ključno pitanje u tom pogledu bilo je mogu li se zakoni doneseni nakon 1918. i zavičajnost dodijeljena nakon nestanka ugarskih institucija smatrati zakonitima. Otmaro Peters, nakon izbora autonomaški zastupnik u Konstituenti, početkom ožujka 1921. traži od Gradskog poglavarstva da se izbrišu svi birači upisani nakon 30. listopada 1918. godine. Prema Petersu, Talijansko nacionalno vijeće služilo je samo radi javnog isticanja nacionalnog osjećaja Riječana, trebalo je voditi samo nužne upravne poslove, a dodjela zavičajnosti nije u to spadala. Dodjeljivanje zavičajnosti od strane ovog tijela je stoga bilo protivno Riječkom statutu i predstavljalo je prevagu stranog

52 AVIt, *Archivio Generale Fiumano*, Governi di Fiume, Kutija 56, Prot. 400, Il disegno di legge relativo al procedimento preparatorio per l'elezione dell'Assemblea nazionale costituente.

53 Ivan Jeličić, „Uz stogodišnjicu riječkog Radničkog vijeća. Klasna alternativa nacionalnim državama na sutonu Monarhije“, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, Vol. 12, 2017, 69.

54 „Dati statistici sulla popolazione di Fiume, 193.

55 „Sulla preparazione elettorale“, *VI*, 9.1.1921, 1.

56 Isto.

nad autohtonim elementom. Njegova žalba je, naravno, odbijena.⁵⁷ Za autonomaše, dakle, zavičajnost kao kriterij državljanstva nije bio sporan, već njeno dodjeljivanje u razdoblju *interregnuma*.

Nadalje, Vittorio Lucchesi, tražio je da se iz popisa birača brišu svi koji su imali manje od 20 godina, a dobili su pravo glasa zbog tri mjeseca primjerene službe u Riječkoj legiji. Lucchesi je smatrao da sadašnja vlast ne smije odlučivati tko ima pravo glasa, već izbore treba provesti po prijeratnim pravilima Riječkog statuta, a Konstituenta je tijelo koje nakon izbora može izmijeniti zakonodavstvo. U žalbi riječkom administrativnom sudu, Lucchesi piše nešto opširnije i tvrdi da se pravo glasa može dati svima koji su navršili 18 godina, ali to mora napraviti Konstituenta. Problem je ustvari ležao u tome što je zakon pridavao obrazovnu snagu i priznavano zrelost mladićima isključivo radi služenja u Riječkoj legiji, dok glasačko pravo nije priznavano onima koji su tada bili na sveučilišnim studijima.⁵⁸ Kao i u slučaju kritike oko uključivanja osoba koje su stekle zavičajnost nakon 1918. godine, važan element ove žalbe jest poziv na pravila Riječkog statuta, dakle na odredbe iz dualističkog razdoblja. Međutim, pozivanje na kriterij obrazovanja, odnosno smanjenje dobi za neke skupine također je relevantan element. U predstavljanju nacrtu zakona vladajući su jasno obrazložili zašto je pravo glasa prošireno na pripadnike Riječke legije: „kako bi se iskazala zahvalnost riječkog stanovništva onim građanima koji, ne mareći o materijalnim teškoćama, su se dobrovoljno unovačili u riječku miliciju“.⁵⁹ Vladajući se nisu izravno pozivali na talijanski primjer, ali je očigledno nadahnuće došlo iz obližnje Kraljevine Italije. Na parlamentarnim izborima 1919. godine pravo glasa imali su i muškarci s navršениh 18 godina koji su služili vojku u Prvom svjetskom ratu.⁶⁰ Kako se malen broj Riječana borio u Prvom svjetskom ratu u svojstvu dobrovoljaca u talijanskoj vojsci, a odavanje posebnog značaja bivšim (sada neprijateljskim) austro-ugarskim vojnicima nije dolazilo u obzir, dobrovoljcima Riječke legije pridana je važnost koju je u Italiji imala regularna vojska. Autonomaši su se suprotstavili kriteriju moralne vrijednosti legionara zbog određenog animoziteta prema legionarima i, očito, ne računajući na njihove glasove.

Na kraju, Pietro Urbani tražio je da se uskrati pravo glasa osobama ženskog spola jer Riječki statut to nije predviđao. Također, i po njemu nije bilo do privremene vlade da odlučuje o pravu glasa, a tvrdio je kako više od polovice biračkog tijela čine žene. Uzimajući u obzir popis zavičajnika s navršениh 20 godina iz 1918, Urbani nije bio u krivu, žene su predstavljale 56% biračkog tijela.⁶¹ Kako je napisao: „Događaji zadnjih vreme-

57 DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 7196.

58 DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 7369.

59 AVIt, *Archivio Generale Fiumano*, Governi di Fiume, Kutija 56, Prot. 400, Il disegno di legge relativo al procedimento preparatorio per l'elezione dell'Assemblea nazionale costituente.

60 E. Zuffo, „L'introduzione del sistema proporzionale nelle elezioni italiane del 1919“, 66.

61 Po tom popisu odnos žena i muškarca bio je 5.400:4.292, dakle 56 naspram 44% (autorov izračun). „Dati statistici sulla popolazione di Fiume“, 194.

na neka nas nauče da ne treba biti toliko moderni da se graniči čak sa smiješnim⁶². No, pravo glasa ženama, pravo koje su stekle u Rijeci 1919. godine, nije bilo izrazito posebno u (istočno) europskim okvirima tog razdoblja da se može govoriti o nečemu „smiješnom“. Žene su stekle pravo glasa ubrzo nakon uspostave većine država nastalih nakon nestanka Austro-Ugarske Monarhije. Pravo glasa stekle su u Austriji, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Poljskoj, ali i u Njemačkoj Republici, a o toj mogućnosti raspravljalo se u Kraljevini Italiji i u Kraljevstvu SHS.⁶³ U riječkom slučaju, skloni smo tumačenju Dominique Reill, da je iza ostvarivanja ženskog glasačkog prava stajala potreba riječke aneksionističke elite da se osnaži vjerodostojnost izbora već 1919. godine.⁶⁴ Da ženama nije dano pravo glasa, u Rijeci bi, po broju zavičajnika muškog spola iznad 20 godina iz 1918. godine, pravo glasa zaista imala oskudna manjina, svega 9% stanovništva. Bez obzira na različito viđenje ženskog prava glasa između autonomaša i aneksionista, u izborima za Konstituantu niti jedan politički tabor nije se pokazao rodno osjetljivim. Za razliku od 1919. godine kada su tri kandidatkinje izabrane u Talijansko nacionalno vijeće/Gradsko vijeće, ni aneksionisti ni autonomaši nisu istaknuli ženske kandidate. Ipak, ženama pravo glasa nije naknadno uskraćeno. Što se pak tiče žalbi Lucchesija i Urbanija, njih je riječki administrativni sud odbio ne smatravši se mjerodavnim za odlučivanje o tim pitanjima.

Premda čitamo različita imena žalbenika, radilo se o formi izborne borbe autonomaške opcije, što potvrđuju potpisi Umberta Juga i Marija Rusicha na svim navedenim žalbama te prisutnost potpisa Juga, Lucchesija i Urbanija na kandidacijskim listama Autonomaške liste.⁶⁵ Valja stoga zaključiti da iza protivljenja dodjeljivanju biračkog prava ženama, mlađima od 20 godina i osobama s novom zavičajnošću, nisu stajali ideološki razlozi. U pozadini je stajalo uvjerenje, donekle ideološko, kako je Riječki statut bio nepovrediv u obliku koji je prethodio nestanku ugarskih državnih institucija u Rijeci. Radilo se ponajprije o političkoj prosudbi kako promjene iznjedrene u razdoblju 1918-1921. mogu naštetiti autonomaškoj opciji, no rezultati izbora će to opovrgnuti. Pored navedenih izmjena, riječki izbori imali su i jedan izrazito snažan element kontinuiteta s dualističkim razdobljem.

62 „Le vicende degli ultimi tempi insegnino che non si voglia essere tanto moderni da rasentare addirittura il ridicolo“ u DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 7757.

63 Francesca Rolandi, „Un trionfo mai richiesto? Partecipazione politica femminile e rappresentazioni di genere nella stampa locale di Fiume e Sušak dopo la Grande guerra“, *Italia contemporanea*, agosto 2020, n. 293, 86. Usp. i Bojan Balkovec, „*Svi na noge, svi van...*“, n. dj.

64 D. Kirchner Reill, *The Fiume Crisis*, 49.

65 DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 9342, Potpis 104 birača za listu Autonomne stranke, br- 17, br. 47 i br. 86.

Podopćine i novoanektirana područja

Riječki izbori imali su jednu posebnost, očigledno element kontinuiteta s predratnim djelovanjem Gradskog vijeća *corpusa separatuma*. Naime, u sastavu Konstituante bilo je predviđeno ukupno 76 zastupnika, 51 predstavnika većine i 17 predstavnika manjine za grad, ali i 8 predstavnika podopćina (*sottocomuni*).⁶⁶

U dualističkom je razdoblju Gradsko vijeće bilo sastavljeno od 50 gradskih vijećnika i 6 vijećnika podopćina, a svaka od triju riječkih podopćina (Kozala, Plase i Drenova) birala je po 2 predstavnika.⁶⁷ Takva redistribucija mjesta 1870. godine imala je uporište s obzirom na puno veći broj stanovnika izborne jedinice grad. Međutim, već početkom 20. stoljeća bilo je jasno kako ti dijelovi *corpusa separatuma*, ponajprije Plase, gdje se nalazila industrijska zona i dio radničkih naselja, postaju podzastupljeni. To je evidentno po popisu iz 1910. godine kada Plase broje 8.046 stanovnika, Kozala 6.219, a Drenova 1.156, dok je grad, bez vojnika, brojao 30.722 stanovnika.⁶⁸ Uzimajući u obzir brojke cjelokupnog stanovništva, u gradu je biran jedan zastupnik na nešto više od 600 stanovnika (1:614), na Drenovi je taj odnos bio relativno sličan (1:578), ali je bio daleko poražavajući za Kozalu (1:3.110) i Plase (1:4.023). Naravno, treba voditi računa kako u dualističkom razdoblju nisu svi građani imali pravo glasa, niti je izborni sustav stvoren kako bi svo stanovništvo bez obzira na spol ili imovinsku moć imalo pravo glasa. Riječki sustav bio je smišljen kao pravo liberalne elite i po tom ključu treba interpretirati podzastupljenost podopćina gdje i nije bilo mnogo birača.⁶⁹ Primjerice, na izborima za Gradsko vijeće 1904. pravo glasa imalo je sveukupno 2.550 osoba, od kojih 1.904 za grad, 287 za Plase, 204 za Kozalu i 155 za Drenovu.⁷⁰ Omjer birač-zastupnik je stoga bio sljedeći: grad (1:38), Plase (1:144), Kozala (1:102) i Drenova (1:78). Disproporcije su i u ovom slučaju lako zamjetne, ali ne toliko snažne kao u slučaju cjelokupnog stanovništva. Ovom aspektu, na koji je skrenuo pozornost William Klinger,⁷¹ nažalost se nije pridalo dovoljno pažnje. Kontinuitet takvog sustava biranja ukazuje na određenu dihotomiju grad-selo, percepciju nerazvijenosti i drugosti podopćina nasuprot (talijskog) grada⁷² te na želju da se sve rastućem, mahom radničkom i novonaseljenom

66 N. 1100, Legge concernente l'elezione e il funzionamento iniziale dell'Assemblea Costituente, *Bollettino Ufficiale del Governo Provvisorio di Fiume*, N. 39, 23.3.1921, 1. Članci zakona 6, 7 i 8.

67 Klen, *Povijest Rijeke*, 231.

68 Rijeka je ukupno imala 49.806 stanovnika, ali su iz tog broja isključeni vojnici (1.314), osoblje lučkih brodova (1.421) i emigranti (oni u iščekivanju iseljenja) (928) A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi, Népszámlálása, 42 Kötet, Budapest, 1913, 26 i 629.

69 Ljubinka Karpowicz, *Riječki corpus separatum 1868-1924*, Doktorska disertacija, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1986

70 „Le elezioni municipali – Le liste elettorali“, *La Bilancia*, 20.02.1904, 2

71 W. Klinger, *Negotiating the Nation: Fiume – From Autonomism to State Making (1848-1924)*, European University Institute, Department of History and Civilization, PhD thesis, 2017, 132.

72 Marta Verginella, *Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico*, in „Contemporanea“, Vol. 11, No. 4, ottobre 2008, 779-792.

stanovništvu, izbije iz ruke mogućnost snažnije zastupljenosti kako u dualističkom, tako u poslijeratnom razdoblju.

Kao što smo već naveli, u prvim poslijeratnim izborima za Gradsko vijeće/Talijansko nacionalno vijeće, podjela na grad i podopćine ostala je na snazi. U organizaciji izbora za Konstituantu, pak, došlo je do određene promjene. U prijedlogu izbornog zakona iz veljače 1921, vladajući su priznali da je u zadnje dvije decenije stanovništvo podopćina Plase i Kozala rapidno poraslo, stvorivši sve veću disproporciju između birača i biranih zastupnika u Gradskom vijeću. Promjena izbornih okruga stoga je predstavljala značajnu reformu u „demokratskom smislu“, ali vlast je također smatrala nužnim održavanje teritorijalne podjele između grada i podopćina zbog ekonomskih i povijesnih razloga. Odlučeno je stoga da se značajno proširi birački okrug grad, tako da uključi mnogobrojne kvartove predgrađa (*suburbio*) koji će moći birati zastupnike s biračima središta grada, ali da birači podopćina zadrže pravo odvojenog predstavnništva koje će skrbiti o njihovim specifičnim interesima.⁷³

Razvidno je stoga da je tadašnja aneksionistička riječka elita donekle vodila računa o problemu podzastupljenosti podopćina, ali sam sistem podijele nije ukinut, štoviše, smatralo se da je podjelu potrebno zadržati. O kojim se brojkama radi? Usporedbe radi, na izborima 1919. 3.665 birača je glasalo u podopćinama, dok je taj broj 1921. bio smanjen na 2.395. Po Gradskom poglavarstvu koje je u veljači 1921. pripremao spiskove birača uspoređujući podatke iz 1919. godine, iz izborne jedinice podopćina u grad prešlo je 1.412 birača.⁷⁴ No, radilo se o provizornim brojkama jer će do izbora broj birača grada porasti za još tisuću, a podopćina za nešto manje od sto pedeset osoba. Nije u potpunosti jasno što je ovim proširenjem izborne jedinice grada aneksionistička opcija htjela polučiti, možda se jednostavno radilo o pogrešnoj računici. Zanimljivo, oni koji nisu imali boravište u Rijeci bili su upisani u birački okrug grad, valjda jer se smatralo da je većina nenastanjenih Riječana za Nacionalni blok ili da te osobe neće promijeniti ishod izbora u manje značajnijim podopćinama. Vratimo li se na izbore za Konstituantu, riječke podopćine dobile su dva zastupnika više u odnosu na dualističko razbolje, ali je i ovdje na snazi bio većinski sustav. Od sveukupno osam zastupnika, šestero ih je išlo većini, a dvojica manjini.

Ne smijemo zaboraviti na nemali detalj na koji je skrenula pozornost Riječka jugoslavenska stranka. S Rapalskim ugovorom riječkom *corpusu separatumu*, sada nezavisnoj državi, pridodan je omanji dio teritorija općine Kastav. Radilo se u prijeracu u upravnoj jedinici u sastavu Markgrofovije Istre, koja je je nakon nestanka Austro-Ugarske bila pod talijanskom vojnom okupacijom. Prema pisanju tjednika Riječke jugoslavenske stranke, „Jugoslaveni, koji su došli u granice riječke države“, nisu uopće imali

73 AVIt, Archivio Generale Fiumano, Governi di Fiume, Kutija 56, N.400, Il disegno di legge relativo al procedimento preparatorio per l'elezione dell'Assemblea nazionale costituente

74 Isto, N.861, Il Magistrato civio al Rettore dell'Interno, 23.2.1921. Prema tom spisku, glasača u podopćina bilo je 2.249, a u gradu 9.266.

pravo glasa⁷⁵ što znači da je još jedna brojna komponenta stanovništva, vjerojatno nešto manje od 4.000 stanovnika,⁷⁶ bila bez predstavnštva u Konstituantu. Prema pisanju *Vedette* u ožujku 1921, nacrti izbornog zakona za ustavotvornu skupštinu predviđali su kako bi Konstituenta mogla imati ukupno 80 zastupnika, dakle novoanektirano područje bi imalo pravo birati 4 zastupnika nakon utvrđenog razgraničenja.⁷⁷ Do takvog razvoja događaja, zbog složene upravno-pravne situacije na ovom području i novonastalih okolnosti, nije došlo.

Izborna borba

Na izborima su se natjecale zatvorene liste, birači nisu mogli naknadno dodavati ili prekriziti imena kandidata, niti se koristiti preferencijalnim glasom. Birači su na birališta dolazili s već pripremljenim glasačkim listićem sa simbolom liste kojoj su htjeli dati glas te ga preklapljenog predali predsjedniku biračkog odbora koji ga je potom stavljao u glasačku kutiju pred biračem.⁷⁸ Točno je zamijetio Patafta kako su izbori za Konstituantu vođeni korištenjem simbola⁷⁹ koji su predstavljali dva različita i oprečna načina tumačenja riječkog nasljeđa. Autonomaška lista koristila se simbolom Gradskog tornja (*Torre Civica*), apostrofirajući gradsku tradiciju i autonomašku vlast. Naime, 1906. na Gradski toranj postavljena je skulptura dvoglavog orla zahvaljujući riječkim ženama povezanim s autonomaškim pokretom kako na tornju simbol Kraljevine Ugarske, državni barjak, ne bi imao prednost nad gradskim simbolom.⁸⁰ Kod Nacionalnog bloka, simbol Rimskog luka (*Arco Romano*) najstariji graditeljski spomenik u Rijeci, ustvari ulaz u antički pretorij, očigledno se pozivao na kontinuitet između rimskog nasljeđa i talijanstva grada.⁸¹ U podopćinama su također korišteni simboli, ali nisu imali tako nabijanu simboliku poput gradskih, o kojima nešto više kasnije.

U pozadini sukoba simbola, važniji je bio sastav lista. Naime, u izornoj jedinici Grad obje političke grupacije istaknule su ukupno 51 kandidata, nadajući se da će osvojiti sva mjesta predviđena za većinu. Međutim, u oba politička tabora postajala je svijest i bojazan da bi izbore mogli izgubiti i osvojiti samo 17 zastupničkih mjesta rezerviranih

75 „Predstavka Jugoslavena na Rijeci“, *Riječki glasnik*, 17.10.1921, 3.

76 U sastav Riječke države potpale su dobrim djelom županije odnosno porezne općine Jurčići, Rubeši, Srdoči i Zamet, koje su po popisu stanovništva iz 1910. zajedno imale 4.409 stanovnika (autorov zbroj). Za brojke stanovništva vidi *Spezialortstrepertorium der Österreichischen Länder, VII. Österreichisch-Illyrisches Küstenland*. Wien 1918, 62.

77 La legge sulle modalità d'elezione della Costituente, *VI*, 18.03.1921, 2.

78 N. 1100, Legge concernente l'elezione e il funzionamento iniziale dell'Assemblea Costituente, *Bollettino Ufficiale del Governo Provvisorio di Fiume*, N. 39, 23.3.1921, 1. Članak zakona 29.

79 D. Patafta, „Privremene vlade u Rijeci“, 214.

80 O dvoglavom orlu vidi Damir Tulić, *Riječki orao u povijesno-umjetničkom kontekstu*, Rijeka, 2017.

81 O Starim vratima vidi Radmila Matejčić, *Kako čitati grad. Rijeka jučer, danas*, Adamić, Rijeka, 2007, 23-26.

za manjinu. Takav zaključak nameće se iz sastava izbornih lista. Autonomашku listu predvodio je Riccardo Zanella, a idućih 16 mjesta bilo je rezervirano za istaknutije ličnosti autonomашkog pokreta ili osobe koje su se priklonile autonomашima. Naravno, i političke kalkulacije imale su ulogu u sastavljanju izbornih lista.⁸² Isto možemo zamijetiti i za prvih 17 kandidata Nacionalnog bloka. Listu je predvodio predsjednik Talijanskog nacionalnog vijeća Antonio Grossich, a pored njega su se našli istaknuti aneksionisti i značajne figure riječkog društva koje su im se priklonile.⁸³ U obje liste preostalih 34 kandidata slijedilo je praktički abecednim redom po prezimenu.

U izbornu borbu uključila se i treća lista, nazvana Listom građana (*Lista dei cittadini*) konkurirajući isključivo za manjinska mjesta u izbornoj jedinici grad, istaknuvši kao simbol liste riječkog dvoglavog orla. No, pet dana prije izbora, lista je povučena.⁸⁴ Po sastavu liste možemo pretpostaviti kako se nije radilo o trećoj opciji, već je lista bila na strani aneksionista te složena zbog bojazni da bi autonomашka struja mogla istaknuti i svoju manjinsku listu. Kao što je već navedeno, u slučaju više lista koje nisu osvojile većinu, zastupnička mjesta za manjinu bi se podijelila između postojećih opcija, s mogućnošću oslabljivanja reprezentativnosti aneksionista. Kako se autonomашka ili neka druga manjinska lista za grad nije prijavila za izbore, a aneksionisti su vjerovali u pobjedu, to objašnjava zašto je u zadnji tren Lista građana povučena.

Riječki politički život u prvom poslijeratnom razdoblju postao je dosta artikuliran, barem u tolikoj mjeri što su postojale različite političke stranke, ali i društva sa stanovitim političkim profilom. U Nacionalnom bloku je tako našla mjesto Demokratska nacionalna stranka (*Partito nazionale democratico*), republikanci (*Partito Repubblicano*), Talijanska pučka stranka (*Partito popolare*), fašisti (*Fascio di combattimento*) i nacionalistička skupina (*Gruppo nazionalista*), kojima treba pridodati i *Camera del Lavoro*, sindikalnu središnjicu aneksionističkog opredjeljenja, nastalu već 1919. kao protutežu socijalistima, te skupinu boraca (*combattenti*).⁸⁵ Svakako je najzanimljiviji slučaj demokršćana koji su se podijelili između pristalica nezavisnosti i pristalica aneksije pa su pored Talijanske pučke stranke na listi Nacionalnog bloka, na Autonomашkoj listi bili istaknuti kandidati Riječke pučke stranke (*Partito popolare*

82 Za listu kandidata vidi „Fiumani!“, *Fiume dei Fiumani*, 23.3.1921, 1. Nakon Riccarda Zanelle redom slijede: Mario Blasich, Mario Jechel, Leone Peteani, Emilio Lengyel, Matteo Paicurich, Nicolò Blasi, Angelo Martich, Giovanni Duimich, Pietro Pillepich, Giuseppe Dalmartello, Annibale Blau, Giusto Zanier, Giovanni Dalma, Giuseppe Klinz, Giuseppe Cante i Benedetto Stangher.

83 Za listu kandidata Nacionalnog bloka, vidi primjerice *VI*, 21.4.1921, 1. Nakon Antonia Grossicha, slijede: Salvatore Bellasich, Atilio Depoli, Riccardo Gigante, Gino Sirola, Luigi Misculin, Elpidio Spiringhetti, Giuseppe Lasinio, Giovanni Host-Venturi, Andrea Ossoinack, Luigi Maria Torcolletti, Clemente Marassi, Edoardo Susmel, Ariosto Mini, Antonio Vio, Giovanni Rubinich i Albano Wurzer.

84 DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 9344, Kandidacijska lista predana Riječkom magistratu 9515, Povlačenje kandidacijske liste, 20.04.1919.

85 Navedeni u *VI*, 18.04.1921, 2.

fiumano).⁸⁶ Štoviše, riječki pučani imali su istaknuta mjesta među pristalicama nezavisnosti jer su se, od ukupno šest kandidata, čak četvorica nalazila među prvih 17 kandidata (Annibale Blau, Giuseppe Klinz, Giuseppe Cante i Benedetto Stangher).⁸⁷ U suparničkom taboru, među aneksionistima, samo su dva pučana (Luigi Misculin i Luigi Maria Torcoletti) bila među prvih 17 kandidata. Zanimljiva je i anegdota kako se među pučanima dogodilo da otac i sin nađu u suprotnim taborima. Naime Giuseppe Klinz, pripadnik Riječke pučke stranke, izabran je u Konstituantu na Autonomnaškoj listi, dok je njegov otac Uberto bio na široj listi aneksionističkog bloka za Talijansku pučku stranku, ali nije izabran.⁸⁸

Što se tiče Autonomnaške liste, sama kompozicija liste praktički nije predstavljala više stranaka, osim navedenih pučana. No, to nikako ne znači da među protivnicima aneksije nije bilo simpatizera više političkih opcija. Ovdje se treba prisjetiti kako je već krajem siječnja 1921. u Zagrebu došlo do skupa riječkih izbjeglica, gdje se protestiralo protiv prvobitno najavljene mogućnosti održavanja izbora već u veljači. Na tom skupu sastavljen je Patriotski savez *Indeficienter* kojem su pristupile Autonomno demokratska stranka, Međunarodna socijalistička stranka Rijeke i Riječka jugoslavenska stranka u nastajanju.⁸⁹ Do službenog dogovora, odnosno stvaranje zajedničke liste ovog saveza i Autonomne stranke nije došlo. Autonomno demokratska stranka do zadnjega je oklijevala, razmatralo se i nesudjelovanje na izborima jer privremena vlada nije smatrana regularnom, a postojala je i opcija da se sudjeluje na izborima samo s manjinskom listom. Ova zadnja mogućnost otklonjena je zbog tehničkih razloga, pa je Autonomno demokratska stranka odlučila podržati Zanellu, ako dobije garancije slične onima koje su dobili socijalisti.⁹⁰ Kako navodi Karpowicz, Autonomnoj demokratskoj stranci ponudeno je šest zastupničkih mjesta u Konstituantu, ali budući da taj broj stranaka nije smatrala razmjernim snazi stranke, do dogovora oko raspodjele mjesta u Konstituantu nije došlo.⁹¹ Stoga predstavnika Autonomno demokratske stranke u Konstituantu praktički nije bilo, ali nije bilo niti socijalista.

86 „La costituzione del P.P. Fiumano“, *VI*, 18.04.1921, 2 O pučanima i stavu apostolskog administratora Rijeke Celsa Costantija vidi: Marko Medved, *Riječka Crkva u razdoblju fašizma*. Nastanak biskupije i prvi talijanski upravitelji, Zagreb, 2015, 216-226.

87 *Partito Popolare Fiumano*, „La Bandiera“, 22.4.1921, 1. Preostali kandidati bili su Raimondo Kucich i Francesco Zacek.

88 (medaglioni elettorali), 20.04.1921. bis, 1.

89 Lj. Karpowicz, *Politička biografija jednog autonomaša*, „Argumenti“, 1-2, 1987, 37-38. Autonomna stranka nije pristupila navedeno savezu, jer njeni predstavnici nisu bili na skupu u Zagrebu. Ista stranka se također ne navodi u potpisu Riječkog patriotskog saveza *Indeficienter* 21. ožujka 1921. Reka. „Poziv Rečano v vladam Sporazuma“, *Edinost*, 31.03.1921, 1. O izgonima iz Rijeke i položaju izbjeglica vidi: Rolandi, Francesca, „Who is in and who is out? Escapes, expulsions, and the creation of new boundaries during D'Annunzio's rule in Fiume (1919-1920)“, *Historijski zbornik*, vol. 75, br. 1, 2022, 107-126 i Goran Crnković – Mladen Urem (ur.), *Izbjeglice i štete za D'Annunzijeva režima 1919-1921: Zbornik radova*, Rijeka-Zagreb 2021.

90 Isto, 27-46, 39.

91 Isto, 41.

Socijalisti također nisu dobili neke garancije od Zanelline stranke jer su devet dana prije izbora odlučili da ne sudjeluju na njima. Na skupu Međunarodne socijalističke stranke Rijeke, održanom 15. travnja 1921, protestiralo se zbog neriješenog pitanja opcije za državljanstvo Slobodne Države Rijeke, izbornog sistema protivnog proporcionalnom sustavu, mnogobrojnih birokratskih i fiskalnih zapreka izbornog sustava, te artificijelne i podmukle podjele na tri izbornička okruga. Pošto je svrhom tog izbornog sistema bila podjela glasača radničke klase, stranka se odlučila suzdržati u znak protesta i solidarnosti s tisućama radnika bez zavičajnosti i prava glasa.⁹² Talijanski aneksionistički dnevnik, *Vedetta*, bio je u pravu kada je kritizirajući socijaliste komentirao da na izborima nisu postojala tri već dva izborna okruga,⁹³ ali u srži socijalistička stranka je bila u pravu, sistem je zaista bio diskriminatoran za stanovnike podopćina, mahom pripadnike radništva. Međutim, još jedan komentar *Vedette* ključan je za razumijevanje rezultata izbora: biračko tijelo socijalista bilo je nedisciplinirano. S obzirom da je Autonomaška lista pobijedila na izborima, jasno je kako je barem dio simpatizera radničke provenijencije glasao za tu opciju. No, ne radi se isključivo o nediscipliniranosti, o nepoštivanju službenih odrednica socijalističke stranke, već je još jedno udruženje na ljevici otvoreno podržavalo autonomaše.

U historiografiji je poznato da su lučki radnici organizirani od strane Albina Stalze-
ra dali potporu Zanellinoj falciji.⁹⁴ Njegova Komunistička partija, neslužbena stranka koja je praktički bila istovjetna s Kooperativom lučkih radnika (*Cooperativa dei lavoratori del porto*), zasigurno je imala utjecaja na krajnji ishod izbora. To nije samo razvidno iz već navedene kritike *Vedette* socijalistima, gdje se izričito spominju *braccianti* (nadničari) koji ne skrivaju njihov zanellijanizam,⁹⁵ već činjenica što je među prvih 17 kandidata Autonomaške liste bio i jedan vođa lučkih radnika, Giusto Zanier.

Na kraju, niti Riječka jugoslavenska stranka nije službeno sudjelovala na izborima, ali su njeni simpatizeri i pristaše zasigurno bili bliskiji autonomaškoj struji. Nakon dvoumljenja, stranka je uoči izbora izdala proglas u kojem poziva na glasanje protiv aneksionista.⁹⁶

Politička borba u podopćinama je također bila živahna, ali nešto ju je teže pratiti. Historiografija je gotovo predvidjela da se u podopćinama nisu sučelile iste liste kao u gradu te da je i ovdje bio na snazi većinski sustav. U podopćinama se Stranci podopćina (*Partito dei sottocomuni*), stranci koja je imala potporu Nacionalnog bloka, suprotstavila proautonomaška opcija, nazvana najprije Koalicijskom strankom okruga podopćina Slobodne Države Rijeke (*Partito di coalizione del collegio dei sottocomuni dello Stato libero di Fiume*), ali kako je manjinska lista za podopćine prva registrirala taj naziv, lista je promijenila naziv u Demokratska skupina podopćina (*Gruppo democratico dei*

92 „L’astensione dei socialisti dalle elezioni per la Costituente“, *VI*, 16.04.1921, 2.

93 Isto.

94 A. Ercolani, *Da Fiume a Rijeka. Profilo storico-politico dal 1918 al 1947*, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2009, 120-121.

95 „L’astensione dei socialisti“, 2.

96 „Riječka Jugoslavenska Stranka. Izborni proglas“, *Riječki glasnik*, 30.04.1921, 2.

sottocomuni).⁹⁷ Prva lista koristila se simbolom debla s korijenima na kojemu su bila ispisana imena podopćina, simbolizirajući povezanost između periferije i grada, dok je druga lista koristila kao simbol parobrod, očito pokušavajući predstaviti se kao opcija ekonomskog razvoja periferije vezane uz pomorski grad. Obje su liste istaknule kandidate za zastupnička mjesta većine, to jest za mjesta šestero zastupnika u Konstituantu. Stranku podopćina uglavnom su sačinjavali kandidati koji su već 1919. godine bili izabrani u Gradsko vijeće/Talijansko nacionalno vijeće, ali niti jedan od njih nije izabran u Konstituantu.⁹⁸ Prevagu je odnijela stranka bliska Zanelli, kandidiravši među ostalima Andreu Superinu Jacicha, dugogodišnjeg predstavnika podopćina u prijeratnom razdoblju.⁹⁹ Pored ovih dvaju lista, pojavila se i manjinska lista nazvana Koalicijska stranka okruga podopćina Slobodne države Rijeke (*Partito di coalizione del collegio dei sottocomuni dello Stato libero di Fiume*) koja je istakla dvojicu kandidata za manjinska zastupnička mjesta.¹⁰⁰ Po pisanju *Vedette*, ta lista je bila pod utjecajem profesora Benjamina Grohovca,¹⁰¹ vođe Riječke jugoslavenske stranke i još jednog projugoslavenski nastrojenog Drenovljanina („agitatore jugoslavo di Drenova“).¹⁰² Ta manjinska lista nije međutim istaknula nikakav nacionalni simbol, već je koristila kao simbol liste ribu, a sami kandidati, Giovanni Grohovaz i Alberto Pillepich, ne mogu se smatrati izrazito hrvatski ili jugoslavenski eksponiranim ličnostima. Štoviše, neki Giovanni Grohovac je među članovima Autonomno demokratske stranke 1919. godine,¹⁰³ ali zbog učestalosti ovog prezimena u tadašnjoj Rijeci i vrlo čestog imena Giovanni (Ivan), teško je odgonetnuti radi li se o istoj osobi ili je posrijedi imenjak. U svakom slučaju, oba manjinska kandidata podopćina izabrana su u Konstituantu, označivši potpuni poraz aneksionista u podopćinama.

97 DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 9487, Zapisnik sjednice magistrata, 19.04.1919 i 9499 Izjava o promjeni imena liste, 20.04.1919.

98 DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 9341 Kandidacijska lista predana Riječkom magistratu, 16.04.1921. Kandidati su bili: Kucich Benedetto, Carminati Giampaolo Rusich Giovanni, Bianchi Edoardo, Petrovich Vincenzo i Francetich Innocente.

99 DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 9346, Kandidacijska lista predana Riječkom magistratu, 18.04.1921. Kandidati su bili: Giuseppe Blecich, Giovanni Lenaz, Alberto Sirola, Antonio Superina od pokojnog Filippa, Antonio Superina od pokojnog Simonea i Andrea Superina Jacich.

100 DARI-541, *Općina Rijeka*, L13/1921, 9345, Kandidacijska lista predana Riječkom magistratu.

101 O Benjaminu Grohovcu vidi Maja Polić, „Prilog poznavanju života i djelovanja Benjamina Grohovca“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, Svezak 61-62, 2020.

102 „La presentazione delle liste dei candidati“, *VI*, 19.4.1921, 1.

103 „Partito Autonomo Democratico Fiumano Relazione“, *Primorske novine*, 1.7.1919, 3.

Rezultati izbora

Napadom legionara i fašista na Apelacioni sud uništene su glasačke kutije i izborne listine, ali je predsjednik suda zapisnik spasio. Tom zapisniku, kako tvrdi Ballarini, zameo se svaki trag.¹⁰⁴ Kao što ćemo ukazati, nekakav zapisnik je ipak sačuvan u Rijeci. O ishodu izbora sudionici događaja već nekoliko dana ili par godina kasnije iznose različite brojke. Ruggero Gotthardi, čelnik Autonomno demokratske stranke, u pismu upućenom premijerima i predsjednicima parlamenata sila Antante, nekoliko dana nakon izbora, iznio je brojku od 10.002 glasača, od kojih je 6.478 glasalo za Zanellu i 3.524 za aneksioniste, nadodajući kako je među glasačima bilo i 1.500 *regnicola*, odnosno građanina Kraljevine Italije.¹⁰⁵ Godine 1923. Riccardo Zanella tvrdio je kako je od 13.000 glasača njegova koalicija osvojila 8.000 nasuprot 2.800, dok je 2.000 suzdržanih trebalo pridodati njegovim simpatizerima.¹⁰⁶ Attilio Depoli, član Konstituante za aneksionistički blok, više desetljeća kasnije, tvrdio je kako je u gradu 4.482 glasa otišlo Autonomnaškoj listi, a 3.318 Nacionalnom bloku, dok je u podopćinama odnos bio 1.632 naspram 122 za autonomaše.¹⁰⁷

Na temelju podataka koje su objavili *Riječki glasnik* i *La Voce del Popolo* izgleda da su Depolijeva i Gotthardijeva procjena bile najbliže stvarnim rezultatima, a da je Zanella uveličavao rezultate izbora.¹⁰⁸ Prema novinskim izvorima, sveukupno je Autonomnaška lista osvojila je 6.557 glasova, nasuprot 3.447 aneksionističkog bloka, 66% nasuprot 34%. Glasanju je pristupilo 10.004 od 12.719/12.709/12.702 birača, dakle 79% biračkog tijela. Sudjelovanje na izborima nije baš bilo istovjetno u podopćinama i gradu: u gradu je na izbore pristupilo 8.212 od 10.315, a u podopćinama 1.792 od 2.395 birača, izlaznost je bila nešto veća u gradu (80%) nego u podopćinama (75%). Uzevši u obzir rezultate izbora po biračkim jedinicama, uočavamo vrlo disproporcionalni odnos snaga. U gradu je odnos bio 4.887 nasuprot 3.325 za autonomaše, a u podopćinama su

104 Ballarini, *L'antidannunzio a Fiume*, 237.

105 Ruggero Gottardi, „Ruggero Gottardi (Fiume, 1882 – Diano Marina, 1954)“, *Quaderni*, Vol. XVI, 2004, 443.

106 A. Ballarini, *L'antidannunzio a Fiume*, 238.

107 A. Depoli, *Incontri con Facta e Mussolini. Pagine fiumane dai ricordi di un dittatore involontario*, Mario Dassovich (ur.), *XXX ottobre 1918. Scritti scelti*, 270.

108 Ovdje valja napomenuti kako u svom radu Patafta citira članak iz *Riječkog glasniku* i *Obzora*, ali preuzima isključivo rezultate iz *Obzora*. Ti podaci idu nešto više u prilog izlaznosti, sudjelovalo je 10.600 glasača, te značajnije u prilog autonomašima, u gradu je odnos 5.208 nasuprot 3.392, a u podopćinama 1.940 nasuprot 56. D. PATAFTA, „Privremene vlade u Rijeci“, 214-215. Također, Igor Žic koristi podatke *Riječkog glasnika* ili *La Voce del Popolo*, bez citiranja izvora, vidi Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 2006, 139. A *Riječki glasnik* citira i Čulinović, Ferdo Čulinović, *Riječka država*, Zagreb, 1953, 211-212. S obzirom da je *Riječki glasnik* objavljen gotovo dva tjedna nakon održanih izbora, iznoseći podatke po glasačkim mjestima, a *La Voce del Popolo*, premda s kraja srpnja 1921, iznosi gotovo iste rezultate s podjelom po glasačkim mjestima, smatram te brojke pouzdanima. Statistika je rezultat autorovog izračuna. „Izborni kotari“, *Riječki glasnik*, 7.5.1921, 2 i „Sulle elezioni per la Costituente“, *La Voce del Popolo*, 31.7.1921, 4.

proautonomaške liste dobile 1.670 glasova nasuprot svega 122 glasa za aneksioniste. Odnos snaga autonomaša i aneksionista u podopćinama (93% nasuprot 7%) daleko je premašio isti odnos u gradu (60% nasuprot 40%).¹⁰⁹ Imajući na umu ostvaren rezultat autonomaških snaga u podopćinama, izborni zakon je i u novim političkim okolnostima zaista imao za cilj spriječiti značajniju pobjedu Autonomaške liste. Međutim, neosporno je da je proširivanje izborne jedinice grada odnosno nekadašnji dio podopćina priključen gradu utjecao na ishod izbora. Okvirno 1.270 glasača iz podopćina je prešlo u biračku jedinicu grad, a razlika u biračkoj jedinici grad između dviju lista bila je nešto manja od 1.562 glasa pa na tako maloj razlici te brojke nisu zanemarive.

Premda Ballarini s pravom dvoumi kako je bilo moguće na kraju izbornog procesa, za koji očito nemamo pouzdane rezultate, doći do sazivanja ustavotvorne skupštine, treba imati na umu da je talijanski vojni zapovjednik u Rijeci zapovjedio sazivanje Konstituante na temelju zakona za izbor Konstituante i dopisa riječkog Apelacionog suda. U službenom glasniku Riječke države jasno se navodi nota tog suda koji je kao vrhovna instanca imao potrebita podatke o rezultatima.¹¹⁰ Također, poglavarstvu Grada Rijeke predsjednik Apelacionog suda, u funkciji predsjednika središnjeg ureda za izbore ustavotvorne skupštine, na temelju zakona o izborima, dostavio je kolektivnu potvrdu o rezultatima izbora (*attestazione collettiva sul risultato delle elezioni*) odnosno popis izabranih zastupnika, premda bez navođenja broja glasača za ikoju opciju. Po tom istom dopisu, datiranom 19. rujna 1921, na koji se i talijanski vojni zapovjednik pozivao, jasno se poručuje kako rezultati izbora nisu prije dostavljeni na temelju zajedničkog dopisa specijalnog komesara i visokog komesara za Rijeku kako bi se izbjegli problemi s javnim redom.¹¹¹ Suprotno onome što tvrdi Ballarini, riječko poglavarstvo službeno jest objavilo rezultate izbora putem javne objave, pa je sve bilo po zakonu iz ožujka 1921.¹¹² To što Ballarini nije vidio službenu objavu, jer ona vjerojatno nije objavljena u *Vedetti*, praktički jedinim riječkim dnevnim novinama, samo ukazuje kako su aneksionističke snage bile nesklone rezultatima izbora i samoj Konstituantu. Ne čudi stoga što će Riječka država i Konstituanta, sazvana tek 5. listopada 1921. godine, biti kratkog vijeka i praktički skončati fašističkim i legionarskim državnim udarom 3. ožujka 1922. godine.

109 Statistika je rezultat autorovog izračuna. „Izborni kotari“, *Riječki glasnik*, 7.5.1921, 2. Postoji i statistika po biračkim mjestima, koja vodi računa o glasovima za različite opcije.

110 N. 3135, u *Bollettino Ufficiale del Governo Provvisorio di Fiume*, N. 105, 5.10.1921.

111 DARI-541, *Općina Rijeka*, 1921. godina, L35/a, Assemblea Costituente costituzione, Primo presidente della Corte d'appello di Fiume in funzione di presidente dell'Ufficio centrale per le elezioni dell'Assemblea costituente al Dirigente del Magistro civico, Numero 27/7/1921 pres, 19.9.1921.

112 Isto, N.21192/1921/IV, Notificazione dal Magistrato civico, 21.9.1921.

Zaključak

Izbori za Riječku ustavotvornu skupštinu 1921. godine predstavljaju prije svega sučeljavanje dviju političkih grupacija, talijanskih nacionalista, sklonih aneksiji Italiji, i Autonomaške liste, pobornika nezavisnosti grada. Političko sučeljavanje donijelo je gotovo neočekivano prevagu Autonomaškoj listi jer je izborni zakonodavstvo bilo uređeno od strane aneksijske opcije s ciljem održavanja vlasti. Aneksijska opcija stvorila je zakonodavni izborni okvir koji je predvidio majoritetni sustav, smatrajući kako će time osigurati većinu u Konstituenti, dok je proporcionalni sustav ostavljen za manjinska mjesta također nadajući se oslabljivanju protuaneksijskih opcija. Osim izbornog sustava, gotovo neizmijenjena podjela iz dualističkog razdoblja na izborne jedinice grad i podopćine bila je u funkciji održavanja postojećeg odnosa snaga u prilog „talijanskog“ grada. Zavičajnost je također imala sličnu ulogu u ograničavanju glasa potencijalno nepovoljnih elemenata. Nadalje, pravo glasa dano legionarima ispod 20 godina starosti, kao i zadržavanje prava glasa osobama ženskog spola, služilo je jačanju političkog uporišta Nacionalnog bloka. Premda je došlo do određene demokratizacije i proširenja izbornog tijela, u konačnici je talijanski nacionalizam s adaptacijom postojećeg dualističkog nasljeđa, imao temeljnu ulogu u formulaciji izbornog zakonodavstva. Međutim, kako neke političke skupine, poput pučana, nisu bile sklone majoritetnom sustavu, tako ni sam ishod izbora aneksionisti nisu uspjeli predvidjeti. Štoviše, majoritetni sustav je ispao zamka, obivši se aneksionistima o glavu, podarivši natpolovičnu većinu u Konstituenti Autonomaškoj listi. Radikalni aneksionisti su tada nedemokratskim sredstvima poništili za njih nepovoljni ishod izbora, najprije uništenjem izbornih listina, a godinu dana kasnije državnim udarom na izabranu vlast. Demokracija ne samo da je bila podređena nacionalizmu, već je u potpunosti prepustila mjesto iščeznuvši pod naletom nasilja, pripremajući tlo aneksiji grada fašističkoj Italiji.

SUMMARY

Elections for Fiume/Rijeka's Constituent Assembly in 1921, Democracy in the Jaws of Nationalism

This article analyses the Free State of Fiume/Rijeka's Constituent Assembly elections of April 1921, where the Italian nationalist bloc sat in opposition to an independentist Autonomist list. Mainly using sources from the State Archive of Rijeka and local newspapers, the article reconstructs the electoral results, provides information on the political lists, elected figures, and the electoral system, examining both the categories of people eligible to vote as well as the division of voters per electoral districts.

The law for the Constituent Assembly elections, written by Italian annexationists, was in practice a majority prize system through which Italian nationalists aimed to secure power. A

proportional system was in place for the minority seats, again for the purpose of weakening the political opposition. Aside from the majority prize system, the Assembly was elected by only people with pertinency in Fiume, which excluded a large portion of the population residing in the city-state. However, the law was based on universal suffrage, since it granted the right to vote to men and women alike, aged 20 and above – as well as to a particular category of Fiumian legionnaires aged 18 and above. Yet, the population was divided into two electoral districts, maintaining almost intact the administrative divisions between the city and the suburbs that had existed during the Austro-Hungarian period. This was meant to reduce the possible representation of potentially un-Italian political groupings. Furthermore, people from the territories newly annexed to Fiume in 1921 never voted. The majority prize system was contested by Fiume's Italian People's Party, while the International Socialist Party of Fiume criticized the exclusion of people without pertinency. Supporters of the Autonomist Party complained about the inclusion of women, legionnaires, and people who obtained pertinency after 1918, advocating instead for the importance of Fiume's Statute. However, this protest was mainly a political calculation. The complaints, as well as the criticism against the new electoral law, were unsuccessful. The Constituent Assembly elections were held with more than 2,000 voters compared to the number of voters for the 1919 Italian National Council/City Council elections. Despite the Italian nationalist's designed electoral law, the electoral struggle resulted in an unexpected victory of the Autonomists, who won the majority of the Assembly's seats. However, the democratic victory achieved within the frame of an electoral law designed by Italian annexationists was not tolerated by the Italian nationalists, who subsequently burned the ballots, and – a few months after the Constituent Assembly convened – organized a coup d'état. Democracy succumbed to nationalism, first through a rigged electoral system and finally through violence.

Keywords: Rijeka/Fiume, Constituent Assembly, 1921 elections, nationalism, democracy, Habsburg legacy